

تأملی در روش‌شناسی نسخ شروح خطی شرفنامه نظامی گنجوی

اباصلت احمدی دیزج*، ابراهیم اقبالی، محمدرضا عابدی

گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبانهای خارجی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.

دی ۱۴۰۱، دوره ۱۵، شماره پیاپی ۸۰، صص ۱۵۵-۱۴۱

DOI: 10.22034/bahareadab.2023.15.6666

نشریه علمی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی

(بهار ادب)

چکیده:

زمینه و هدف: بر آثار پرمزوراز نظامی شروحي نوشته شده که تا کنون کمتر مطالعه شده است. روش شنا سان این شروح، رموزهای مطرح شده در آنها را برای مخاطبان آشکار می‌سازند و علاوه بر معرفی آنها، محققان امروزی را در نوشتن توضیحات دقیق و علمی راهنمایی میکنند. هدف این پژوهش، روش‌شناسی نسخه‌های خطی شرح‌های شرفنامه نظامی گنجوی است. روش مطالعه: در این تحقیق، روش‌شناسی چهار شرح خطی شرفنامه مبتنی بر دو جنبه ساختار و محتوا مطالعه شد. ابتدا در جنبه ویژگی‌های ساختاری و شکلی به روش نگارش مقدمه و پیشانی شروح، علت شرح، چگونگی معرفی متن مبنا، چگونگی پایان شرح، عنوان‌بندی شرح، نشانه‌گذاری و تعداد ابیات مشروح و کاربرد علائم اختصاری پرداخته شده است. سپس از نظر محتوایی روش شارحان برای تفهیم ابیات شرفنامه نظامی توضیح داده شده است. یافته‌ها: شارحان شروح خطی بیشتر از ابزار و گزاره‌هایی مانند استشهد، استناد، بیان معانی مفردات و ابیات و مفاهیم آنها، توضیح نکات ادبی و قواعد دستوری استفاده کرده‌اند. به عبارتی سعی کرده‌اند بیشتر نکات زبانی، ادبی و فکری را توضیح دهند. نتیجه‌گیری: مقایسه این شروح خطی نشان می‌دهد مؤلفه‌های شرح استنادی لغات دشوار، معانی و مفاهیم ابیات، استشهد آیات، روایات و اشعار، پرداختن به موضوعات متنوع، توضیح اصطلاحات گوناگون، توجه به نسخه‌بدلها بترتیب در نسخه‌های «عم»، «مجلس» و «مجت» رعایت شده است اما در شرح «مجن» شرح لغات و مفاهیم موجز، مختصر و تلگرافی انجام گرفته و میتوان آن را فرهنگ‌واره‌ای با توضیحات محدود ابیات دانست.

تاریخ دریافت: ۰۸ آبان ۱۴۰۰
تاریخ داوری: ۱۰ آذر ۱۴۰۰
تاریخ اصلاح: ۲۱ آذر ۱۴۰۰
تاریخ پذیرش: ۱۰ بهمن ۱۴۰۰

کلمات کلیدی:

روش‌شناسی، نسخ شروح خطی، شرفنامه نظامی گنجوی.

* نویسنده مسئول:

✉ abasatahmedi@yahoo.com

☎ (+۹۸ ۴۱) ۳۳۳۴۱۳۰۰

ORIGINAL RESEARCH ARTICLE

A reflection on the methodology of copying the manuscripts of Ganjavi's Sharafname Nezami

A. Ahmadi Dizaj*, E. Eghbali, M.R. Abedi

Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Tabriz, Tabriz, Iran.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 30 October 2021
 Reviewed: 01 December 2021
 Revised: 12 December 2021
 Accepted: 30 January 2022

KEYWORDS

Methodology, Copywriting, Sharafname Nezami

*Corresponding Author

✉ abasatahmadi@yahoo.com

☎ (+98 41) 33341300

ABSTRACT

BACKGROUND AND OBJECTIVES: A description has been written on the works of Sharafname Nezami that has been less studied so far. The methodologists of these explanations reveal the mysteries presented to them to the audience and, in addition to introducing them, guide modern researchers in writing accurate and scientific explanations. The purpose of this research is the methodology of manuscripts of Ganjavi's Sharafname Nezami.

METHODOLOGY: In this research, the methodology of four linear descriptions of honor based on two aspects of structure and content was studied. First, in terms of structural and formal features, the method of writing the introduction and forehead of the explanations, the reason for the description, how to introduce the base text, how to end the description, the title of the description, the marking and the number of detailed verses and the use of abbreviations are discussed. Then, in terms of content, the commentators' method for understanding the verses of the Sharafname Nezami is explained.

FINDINGS: The commentators of linear explanations have mostly used tools and propositions such as testimony, citation, expression of the meanings of the words and their meanings, explanation of literary points and grammatical rules. In other words, they have tried to explain most of the linguistic, literary and intellectual points.

CONCLUSION: Comparison of these linear descriptions shows the components of citation description of difficult words, meanings and concepts of verses, testimony of verses, narrations and poems, dealing with various topics, explaining various terms, paying attention to the versions of exchanges in the versions of "Am", "Majs", respectively. And "Majk" has been observed, but in the description of "Majn" the description of words and concepts is concise, concise and telegraphic, and it can be considered as a cultural dictionary with limited explanations of verses.

DOI: [10.22034/bahareadab.2023.15.6666](https://doi.org/10.22034/bahareadab.2023.15.6666)

NUMBER OF REFERENCES	NUMBER OF TABLES	NUMBER OF FIGURES
13	0	0

مقدمه

از جریانات مهم ادب فارسی شبه‌قاره، شرح متونی است که تأثیر بسیاری بر اهل ادب فارسی گذاشته است. اگر سخنی مانند سخن نظامی خیال‌انگیز و پرمحتوا باشد اقبال و استقبال مردم بیشتر میشود. این عجب نیست که این شروح نه تنها در ایران بلکه در خارج از ایران خاصه در شبه‌قاره با رویکرد و توجه جدی عوام و خواص مواجه شده است؛ بطوریکه شارحان متون ادب برون‌مرزی در آن روزگار جهت راهنمایی مشتاقان ادب فارسی و رفع ابهام‌های حاصل از گذر زمان، شیوه خاصی پیش‌گرفته، به نظر و دریافت خود مواردی را شرح داده‌اند که ظاهراً از دید شارحان درون‌مرزی مشکل محسوب نمی‌گردد. شاید به این دلیل است که شارحان شبه‌قاره گاه بخاطر عدم آگاهی از بافت فرهنگی و تاریخی محل آفرینش متون و ذهنیت خاص آفریننده آنها به شرح ذوقی پرداخته‌اند اما گاه در این شروح اطلاعات دست‌اول ارائه شده که حتی برای مخاطبان خاص هم تازگی دارد. از این رو شناختن و شناساندن شروح خطی شرفنامه، با دامنه مطالعاتی گسترده‌ای که دارد، ضروری است.

با این تحقیق می‌توانیم با دیدی علمی، انتقادی و به‌دور از هرگونه غرض‌ورزی روش‌های پیشینیان را از نظر ساختار و محتوا بشناسانیم و نقاط ضعف آنان را دریافته، از نقاط قوتشان بهره بجوییم تا علاوه بر افزایش اطلاعات، راه و الگوی تازه‌ای در شرح نگاری متون بیابیم و بسوی آینده استوارتر و روشن‌تر گام برداریم و سرآخر این میراث مکتوب و مهجور فارسی را برای حفظ و تقویت فرهنگ و تمدن ایرانی-اسلامی احیا و بازسازی کنیم و به جامعه فارسی‌زبان و ادب‌پژوه گستره زبان فارسی عرضه نماییم.

مسئله موردبحث در این مقاله منظومه پنجم نظامی است که از جهات مختلف اهمیت داشته و از دیگر آثارش متمایز میشود؛ نخست از نظر روایت و شکل داستانی، انسجام، آمیختگی انواع ادبی غنا، حماسه و تعلیم و وجود چهار ویژگی حماسه (شمیسا، ۱۳۷۴: ۵۹-۵۸). دوم نوگرایی در آوردن براعت استهلال در قالب ساقینامه‌ها (رک. ترابی، ۱۳۷۰ ش. ۲)؛ بطوریکه نظامی با وجود تقلید به قول خودش «نمیخواهد حرفهای فردوسی را تکرار و در در شایسته دو سوراخ بسازد» (عم: ۳۴). سوم از جهت پرداختن استنادی به موضوع تاریخی سرگذشت اسکندر (مجس: ۴۲). چنانکه از بین اسناد کتبی و شفاهی مختلف به یک مأخذ صحیح و معتبر از «پیر دیرینه‌سال» که شاید یکی از تاریخ‌نگاران گذشته بوده اکتفا میکند (مجس: ۴۱؛ ج. سلطانیه) (مجس: ۲۶؛ ج. ر. ک. ثروتیان، ۱۳۶۸: ۶۰۰). چهارم اهمیت اجتماعی، سیاسی و فرهنگی شرفنامه است که محققان نسبت به علاقه و توان خود از آن بهره گرفته، تحقیقاتی نوشته‌اند.

یکی از کارهای علمی انجام‌شده درباره شرفنامه، شروحو است که بشکل خطی و چاپی نوشته شده است. شاید استفاده از شروح چاپی برای مخاطبان آسان باشد اما شروح خطی به دلایل عدم دسترسی، ناخوانایی و... مورد توجه واقع نشده و کار تحقیقی بر آنها انجام نگرفته است. از این رو تلاش نگارندگان در بررسی شروح خطی شرفنامه از جهت روش‌شناسی اولین گام در معرفی، تجزیه و تحلیل آن است و میتواند گوهرهای درخشان نهفته‌ای را در اختیار مخاطب قرار دهد و هم اشتیاق و انگیزه مطالعه اصل آثار را در ایشان بیدار و نیرومند سازد.

ضرورت و سابقه پژوهش

واقعیت این است که مطالعه گنجینه متون کهنی مثل شرفنامه، بدلیل گسست فرهنگی، برای مخاطبان امروزی دشوار شده و به آسانی گذشته نیست. وجود پیچیدگیهایی در این متون، فهم و هضم کامل آنها را برای اهل فن نیز دشوار میسازد. برای شناساندن و رفع پیچیدگیهای آن متون و تفهیم خواننده در هر زمان شارحانی دست‌به‌قلم

شده، در سطح بالایی تلاش کرده‌اند (علوی مقدم، ۱۳۸۹؛ ۶۳-۸۰) و علاوه بر رفع ابهامات «در پی دستیابی به تجربه شخصی شاعر و کلید درک حافظه عاطفی دیگر شاعران پس از خود نیز بوده‌اند» (فرزاد، ۱۳۸۸: ۱۶۷). بسیاری از شروح این شارحان، نسخه خطی بوده و بخاطر کاربست روشهای خاص در شرح خود براحتی قابل استفاده نیستند. این مشکل در شروح خطی شرفنامه بیشتر احساس میشود؛ زیرا تا کنون محققان اندکی بدانها پرداخته‌اند و درباره شرفنامه هم طبق منابع، تحقیقی انجام نگرفته است. با این ضرورت، اهداف تحقیق عبارتند از:

مشخص نمودن روش بیان و ارائه توضیحات شروح خطی شرفنامه در حیطة شکلی و محتوایی.

مشخص نمودن روش شارحان در شرح سطوح زبانی، ادبی و فکری.

معرفی روش توضیح مفردات و معانی و مفاهیم ابیات و نکات دستوری.

در مورد متن شروح خطی چند مطالعه انجام یافته است مانند «بررسی، تحلیل و معرفی سبک نسخه خطی شرح فارسی بر کافیه ابن حاجب» (۱۳۹۷)، «بررسی شروح مثنوی مولوی بر ابیات بحث برانگیز دفتر اول» (۱۳۹۱)، «تحلیلی بر رویکرد سبکی نسخه خطی شرح محبت‌نامه جامی» (۱۳۹۷)، «بررسی محتوایی و سبکی نسخه خطی ترجمه و شرح رساله طب القلوب» (۱۳۹۷) و «تحلیل اولین شرح دیوان انوری» (۱۳۹۵).

در مورد روش‌شناسی شروح متون مختلف از جمله شروح نهج البلاغه افرادی مانند حاجیان حسین‌آبادی (۱۳۹۴)، خراسانی (۱۳۹۸)، روحی دهکردی (۱۳۸۷) کار کرده‌اند اما درباره شروح چاپی شرفنامه تحقیقات جامعی انجام نشده جز اینکه غلامحسین غلامحسین‌زاده و همکارانش مقاله‌ای نوشته و شروح ثروتیان، حسن وحید دستگردی، زنجانی و عبدالحمیدی را در سه حوزه واژه‌ها، عبارت و کل بیت بررسی و مقایسه نموده‌اند. درباره شروح کهن خطی در دیگر متون ادبی هم از دیدگاه روش‌شناسی تحقیقی انجام نشده است.

روش مطالعه

در این تحقیق به روش تحلیل محتوا (کمی-کیفی) و بصورت کتابخانه‌ای (نوشادی، ۱۳۹۰) داده‌ها را گردآوری کردیم و روشها و مؤلفه‌های ساختاری و محتوایی شروح خطی شرفنامه را با نگرش ساختارگرایانه، هرمنوتیکی و امثال آن (ر.ک. حقیقت، ۱۳۸۲) در حیطة زبانی، ادبی و فکری تحلیل و شواهدی بر آنها ارائه نمودیم و با توصیف عینی و سامانمند نتیجه‌گیری کردیم.

بحث و بررسی

معرفی مختصر شروح خطی شرفنامه

در این تحقیق نسخ شروح خطی شرفنامه برای ارجاع کوتاه و آسان با نشانه‌های اختصاری نامگذاری شده‌اند که عبارتند از:

شرح اسکندرنامه سراج‌الدین علی آرزو (۱۲۹۳ هـ. ق): با خط نستعلیق نوشته شده و در کتابخانه مجلس تهران موجود است که ما آن را با نشانه «عم» نامگذاری کرده‌ایم.

شرح شرفنامه از فردی ناشناس (قرن ۱۳): با خط نسخ، در کتابخانه مجلس تهران موجود است که ما با نشانه «مجن» آن را نامگذاری کرده‌ایم.

شرح شرفنامه از فردی ناشناس (بی‌تا): با خط نستعلیق ساده در کتابخانه مجلس تهران موجود است که ما آن را با نشانه «مبک» نامگذاری کرده‌ایم.

شرح محمد نصیرالدین سفیانی (بی‌تا): با خط نستعلیق تحریری در کتابخانه مجلس تهران موجود است که ما آن را با نشانه «مجس» نامگذاری کرده‌ایم.

غیر از این چهار نسخه خطی شرح شرفنامه، بیش از دویست و پنجاه نسخه خطی شروح اسکندرنامه با کیفیت‌های مختلف در کتابخانه‌های ایران، پاکستان، افغانستان و هند وجود دارد که دستیابی به آنها بسیار دشوار است. عنوان بیشتر این نسخه‌ها «شرح اسکندرنامه» است اما در اکثر آنها به کل شرفنامه یا قسمتی از آن پرداخته شده است. کهنترین نسخه شرح خطی، شرح شرفنامه خسروان عبدالکریم است که در رمضان ۱۰۵۱ هـ.ق. در سی‌وچهار بیت گزارش شده که در کتابخانه پنجاب است. بعدازآن، شرح «فوائد علیشیر» که محی‌الدین نظام در (صفر ۱۰۷۶ هـ/ اوت ۱۶۶۵ م.) نوشته است. بقیه شروح خطی اسکندرنامه (شرفنامه) مربوط به قرون ۱۱، ۱۲ و ۱۳ هجری قمری است. نزدیکترین نسخه خطی به زمان حاضر شرح محمد اکرم‌بن عبدالرزاق ملتانی قادری است که در جهنگ چنیوت هند نگهداری میشود. علاوه‌براین عناوین مستقل با عنوان «شرح شرفنامه» از مؤلفانی مانند بخشی افغان‌بن محمدامین (۱۴ شوال ۱۲۸۷ هـ)، سراج‌الدین علی‌خان آرزو اکبرآبادی (۱۱۶۹ هـ)، ناشناس (سده ۱۳ هـ)، محمد سیف‌الله احمدآبادی (سده ۱۳ هـ)، محمد اشرف (بی‌تا)، ناشناس (۱۱۹۷ هـ) در فهرست‌نامه ثبت شده است (ر.ک. رادفر، ۱۳۷۱: ۱۷۹-۱۸۵).

بررسی شیوه شرح شرفنامه در چهار نسخه خطی

بررسی ساختاری

مقدمه، متن، پایان: شروح خطی شرفنامه از نظر شکل و ساختار سه قسمت دارند: مقدمه، شرح و خاتمه که کیفیت و کمیت آن بیشتر به ذوق، سلیقه و هدف شارح و دقت و امانت‌داری ناسخان بستگی دارد. مقدمه و پیشانی تمامی این شروح به سنت مرسوم با آیه شریفه «بسم‌الله الرحمن الرحیم» شروع شده الا اینکه در شرح محمدنصیرابن سلطان سفیانی در پیش «بسم‌الله...» جمله دعایی «رب یر» و پس آن «وتم بالخیر» آمده است. بعد از «بسم‌الله الرحمن الرحیم» در هر کدام تحمیدیه‌ای کوتاه اما کامل با عبارات عربی یا فارسی مسجع در ستایش خدا و نعت و صلوات رسول اکرم (ص) آمده است.

«بحمدالله تعالی حمداً مُتکاثراً و یصلی محمداً علیه‌السلام صلوه متوافراً و علی الله ...» (عم: ۱ر)

«الحمدالله رب‌العالمین والصلواه و...» (مجک: ۵ر)

«حمد و سپاس و ثنای متکاسره خالقی را...» (مجس: ۴ر)

آرزو پس از تحمیدیه، موضوع کتاب را بیان کرده و با جملاتی آهنگین و مسجع به مدح سراینده منظومه شرفنامه پرداخته است: «این نسخه‌ای است شرح ابیات اسکندرنامه ملک الکلام ... دارای هفت کشور کهنگی و نوی، خواجه نظامی که پنج گنجش خراس... این فن است» (عم: ۶ج).

نسخه مجن با شروع ناگهانی بدون مقدمه، با اشاره به انگیزه سرودن شرفنامه به توضیح بیت اول میپردازد: «بدان که در پایش روایات قصه اسکندر ... و فرمانروایی آن بخاطر حضرت خواجه جای کرد به آن استرحام نمود از وی روی گردانید به کار مشغول گشت و گفت: خدایا...» (مجن: ۶ر).

متن همه شروح شامل توضیح مفردات، عبارات، معانی و مفاهیم ابیاتی برگزیده است که از نظر شارح برای مخاطبان، دشوار و مشکل است. انجام سه نسخه از شروح خطی مجن، مجک و مجس بخاطر افتادگی نامعلوم است؛ بجز

نسخه خان آرزو که اینگونه پایان یافته است: «این نسخه اتمام یافت بحمدالله تعالی. تمام شد بروز جمعه به تاریخ... ۱۲۵۰ هجری بوقت صبح تمام شد».

نسخهٔ مجس تا بخش «به پادشاهی نشستن اسکندر در اصطخر» شرح شده بعد از آن افتادگی دارد. این نسخه با توضیح بخش «در شرف این نامه بر دیگر نامه‌ها» پایان مییابد که این بخش در دیگر نسخه‌ها در اوایل شروع آمده است. این جابجایی شاید ناشی از تصرف نساخ یا خطای صحافان و مرمت‌کنندگان باشد. مجک تقریباً یکصد بیت افتادگی دارد و با توجه به کمیت ابیاتی که در آخر شرفنامه توضیحش آمده، شاید بیشتر از دو صفحه افتادگی نداشته باشد.

هریک از شروع خطی هدف و علت از تألیف خود را درخواست طایفه‌ای از یاران محرم و دوستان همدم بخاطر عدم تعمق و کافی نبودن شروع ماقبل خود بیان کرده‌اند:

«شاید به نظر صاحب‌دلی درآید و...» (عم: ۶:چ).

«اما فضلا نتوانسته‌اند ارتباط معانی و صنایع ادبی را استنباط کنند این شرح را به درخواست نوشت» (رک. مجس: ۴:ر).

نسخهٔ «مجن» هم علت سرایش اسکندرنامه را «جای گرفتن قصه اسکندر و عظمت او در دل نظامی میدانند» (مجن: ۶:ر).

نسخه (مجک) بدون بیان علت تألیف، به شرح میپردازد.

در مقدمهٔ هیچ‌کدام از نسخ شروع خطی دربارهٔ متن مبدأ (مثنوی شرفنامه) و خود شارحان، خلاف شروع چاپی توضیحی داده نشده است. برای همین مؤلفان مجک و مجن ناشناخته مانده اما نگارندگان با توجه به ارجاع‌دهی نسخه مجس و عم و یکسان بودن مطالب ارجاعی با نوشتهٔ مجن، پی بردند که این نسخه ظاهراً تألیف محمد اکرم ملتانی است. فقط آرزو ضمن دعا خود را با رعایت اصول تحمیدیه‌نویسی معرفی میکند: «لهذا فقیر بی‌بضاعت و حقیر بی‌استطاعت سراج‌الدین علی آرزو تخلص، آن را تحریر نموده» (عم: ۶:ر).

حواشی: در تمامی نسخ نکاتی در حواشی با ذکر مآخذ توضیح داده شده است.

عنوان‌بندی: از نظر تعداد عنوان با هم برابر و یکسانند؛ جز اینکه از واژه‌های مترادف استفاده کرده‌اند مثلاً در عنوانی بجای انجام، سرانجام آورده و در نسخه مجس «گوید» افزون است.

«در حسب‌حال و انجام [سرانجام] روزگار گوید» (مجس: ۲۲:چ)، و نیز (مجس: ۲۸:ر).

عناوین در نسخه عم، مجس و مجک با رنگ قرمز از دیگر قسمت‌ها جدا شده‌اند. علاوه‌براین عناوین مجک در داخل کادر جای گرفته و در نسخه مجن عنوان‌بندی انجام نشده است.

نشانه‌گذاری: در «ویرایش فنی» شروع خطی از «نشانه‌های سجاوندی» زیر برای دریافت آسان متن استفاده شده است؛ از جمله اینکه مجک و مجس و عم برای جدا کردن مصراعها و بیتها و برای برجسته و مشخص کردن واژه‌ها، مثلها و اصطلاحات، «چهار نقطه» لوزی‌وار یا «سه‌نقطه» مثلثی در آغاز بیت یا در دو طرف مورد برجسته شده قرار داده‌اند (مجک: ۲۸:چ) و گاه وسط دو مصراع و پایان بیت بجای «ممیز» یا «ستاره» بکار برده‌اند (مجک: ۵۵:ر) (مجس: ۶۱:ر).

نسخهٔ مجن گاه از «ویرگول»، «بجای سه‌نقطه»...» (افتادگی ادامه مصراع) استفاده کرده است مانند «به مرغ زبان، [...]». وی همچنین برای مرزبندی توضیحات ابیات تا صفحهٔ ۱۴ اندکی فاصله ایجاد میکند اما از آن صفحه به بعد برای مشخص و جدا کردن آغاز توضیحات، بعد از آوردن دو کلمهٔ ابتدایی و حذف بقیهٔ بیت، از علامتی شبیه

«دو سه نقطه» استفاده میکند (مجن: ۶: چ). در کل همه شروح برای تأکید، زیر بعضی لغات و عبارات مشکل یا ترکیبات دشوار و عبارات عربی خط قرمز یا سیاه کشیده‌اند (مجس: ۵۲: ر). در دیگر شروح هم برای جدا کردن توضیحات و نشان دادن استقلال ابیات از واژه «قوله» یا «بیت» با رنگ قرمز و سیاه مخصوصاً در نسخه آرزو استفاده و از ویرگول هم گاهی برای مکث کوتاه بهره برده شده است (عم: ۱۱۰: ر). نسخه مجن برای نشان دادن کلمه‌ه ناتمام در آخر سطر نشانه‌ای بکار نمیبرد بلکه بقیه کلمه را بدون نشانه در آغاز سطر پایین مینویسد که شاید علت آن اختصارنویسی باشد (مجن: ۸: ر).

تعداد و شماره‌گذاری ابیات: در هیچ کدام از شروح خطی شمارش ابیات و صفحات انجام نشده است اما با نظری کوتاه میتوان گفت که همه نسخ شروح خطی در یکصد بیت بیش از هفتاد بیت و در کل بیش از ۱۹۰۰ بیت را شرح داده‌اند. کمترین تعداد ابیات شرح داده شده به مجس و بیشترین، به نسخه مجن اختصاص دارد. تعداد ابیات در نسخه مجن هم بخاطر ذکر کلمه اول بیت یا مصراع خلاف شروح دیگر دقیقاً قابل شمارش نیست. نکته دیگر اینکه شروح خطی عم، مجک و مجس به الحاقی بودن ابیات همراه با دلیل اشاره کرده‌اند: پس ظاهر آن است که این دو بیت الحاقی باشد (عم: ۲۱: چ) (مجک: ۲۳: چ). ظاهراً این بیت الحاقی است و ضعف تألیف آن بر این دلالت دارد (مجس: ۴۳: چ).

علائم اختصاری: در چهار شرح خطی علائم اختصاری زیر بکار رفته است:

ء: در مقابل اسامی بزرگان، امامان و پیامبران، علامت اختصاری «سلام‌الله‌علیه» است (مجس). چنانکه در نسخ خطی نشانه «فی» به معنای کتاب «الکافی» مرحوم کلینی است و نشانه «کره» به معنای کتاب «تذکره الفقهاء» علامه حلی است (عطایی، ۱۳۹۹: ۱۳۳). در نسخه عم و مجک بجای این علامت اختصاری از «علیه‌السلام»، «سلام‌الله‌علیه» و «صلوات‌الله‌علیه» استفاده میکند (عم: ۱۸: ر) (مجک: ۱۹: چ).

آه: ظاهراً علامت اختصاری «آخره؟» یا «ادامه» معادل «الخ» در کاربرد امروزی زبان است؛ زیرا این علامت در نصف مصراع یا بیت قرار گرفته که معنای «تا آخرش» میدهد (مجس: ۱۴: ر).

الخ یا ش: در بعضی از نسخ آرزو و نسخه مجن قبل از شرح بیت، کلمه «الخ» بجای افتادگی ادامه ابیات و حرف «ش» که ابتدای کلمه «شرح» است، با شنگرف مشخص شده است (مجن: ۱۵: چ).

رض: در معنای رضوان‌الله‌علیه در مورد «امیرالمومنین عباس (رض)» بکار رفته است (مجس: ۱۲: چ. سلطانیه). «ش»، «شسع»، «اشسع»، «خیرالله»، «اشسع خیرالله»، «سلطان»، «سلطانیه» و «اشسع سلطان»: که در حواشی سفیانی بعنوان منبع آمده است (مجس: ۱۸: ر. ح. ۷ - ج. ۱۲: چ. ح.) و با توجه به توضیح «... و در شسع هارون متقی این مرادات به نوعی دیگر وارد است» (مجس: ۳۸: ر). منظور از این علائم، هارون متقی است.

اس: علامت اختصاری که نزدیک به یقین اختصار «نصیرسفیانی» است (مجس: ۹: چ).

«ملام»: با توجه به عدم کاربرد علائم نگارشی در میان «ملا. م» یقیناً ملام تعبیر به ملامحمد اکرم صاحب [ملتان] میشود (عم: ۱۶۳: ر).

«ص»: در شرح خان آرزو ناسخ افتادگیهای نسخه را در حاشیه نوشته است و محل افتادگی را با علامت «ص» نشان داده که ظاهراً به معنای صدر توضیح یا صادر است (عم: ۲/۸۵: چ - مجک: ۱۲۹: ر).

بررسی روش شرح از نظر محتوا

شرح لغات و واژه‌ها: همه شارحان خاصه در نسخه عم و مجک با قضاوت خویش براساس محدوده شبه‌قاره چگونگی و کیفیت معنی و تلفظ لغات و واژه‌های غریب، ناآشنا و مهجور را با ذکر حرکت حرف اول، دوم و یا سوم

مطرح میکنند. مانند کی: بالفتح اول (عم: ۱۵، ج: ۱۵-مج: ۸) یا تغلیس: به کسر تاء فوقانی و غین معجمه و لام مذکور و یای رسیده و سین مهمله (مجک: ۱۷۴، ج: ۱۷۴).

صاحب مجک گاهی افزون بر عم، تلفظ بعضی واژه‌ها را با تشخیص خود ذکر میکند (عم: ۲/۸۳، ج: ۱۲۳-مجک: ۱۲۳). سفیانی هم تلفظ صحیح کلمه‌ها را بندرت می‌آورد. کیفر: بالفتح (مج: ۵۶، ر). تمامی شروح خطی معنی و توضیح مفردات و ترکیبات مشکل را بیشتر در آغاز توضیحات و گاه در درون توضیحات کلی آورده‌اند؛ اما در نسخه عم و مجک گاه بعد از توضیح واژه‌ها، مفاهیم کنایی اصطلاحات و ترکیبات با عنوان «مراد از» ذکر میشود (عم: ۱۰، ر-مجک: ۹، ر). البته این دسته‌بندیها و توضیحات یکدست نیست.

نسخه‌های عم، مجک و مجس برای پرهیز از اطناب با ذکر عبارتهایی، از تکرار شرح لغات و دیگر توضیحات خودداری کرده‌اند از جمله: «سابق از قاموس گفته‌شده» «چنانکه مکرر گفته شد» (مجک: ۱۷۷، ج: ۱۱۴-عم: ۱۱۴، ج: ۱۳۴، ر) (عم: ۸۸، ج: ۸۸-مجک: ۱۳۵، ج: ۸۸) «در تمهید گفته آمده» (مجس: ۸۸، ر. ج).

همه نسخه بجز نسخه مجن به شرح اصطلاحات در زمینه‌های مختلف نیز پرداخته‌اند. مانند اصطلاحات موسیقی (مجس: ۳۴، ج: ۳۴)، نجوم (مجن: ۶۱، ر) (مجس: ۴۵، ج: ۴۵)، ادبی مانند معانی، بیان و بدیع (عم: ۴۰، ر) (مجک: ۵۰، ر)، عرفانی (مجس: ۱۹، ر. ج: محمد حق) (مجن: ۱۰، ج: ۱۰) بازی و سرگرمی مثل شطرنج (عم: ۳۹، ج: ۳۹) پزشکی (عم: ۴۲، ج: ۴۲) فلسفی و کلامی (مجس: ۱۲، ر. ج) و قواعد دستوری که در حل مشکل ابیات نقش اساسی دارند و کلید گشایش معنا هستند و با تکیه بر «روزمره هندوستانیانه» (عم: ۸۳، ر) و زبان محاوره ایران بر آنها تأکید شده است. مانند زبان معیار و محاوره (عم: ۶۶، ر) (مجک: ۸۴، ج: ۸۴)، ترکیب وصفی مقلوب (مجن: ۲۶، ج: ۲۶).

اکتفا بر معنی واژه‌ها در نسخه «مجن» جنبه تحلیل و تفسیر را از بین برده و به ابیات موقوف‌المعانی، تلمیحات و اشارت لازم برای درک معنی ابیات در آن پرداخته نشده است که بتهنایی در رفع مشکلات ابیات شرفنامه کافی نیستند. نسخه عم و مجک و مجس از نظر زبانی با ذکر مآخذ به اتیمولوژی و ریشه کلمه‌ها و معادل آنها هم توجه دارند. «لقوماجس: صاحب مؤید این لفظ را در لغات ترکی آورده و حال آنکه لفظ یونانی است» (مجک: ۶۱، ج: ۶۱-عم: ۵۲، ج: ۵۲) و «فتراک: دوالهای زین که به ترکی قنجهه گویند» (مجس: ۱۷، ر) و ...

شرح معنی و مفهوم بیت: در نگاه کلی همه شارحان با مخاطب‌شناسی خود معنی ابیات مشکل را با توجه به معنی واژه‌ها نوشته، با نفوذ تدریجی به درون شعر و پرداختن به کنایات و استعارات موجود، بسیاری از ابهامها و پیچیدگیهای بیت را برطرف کرده و برای تحلیل مفهوم و نکات فکری، معنی بیت را چند بار و به چند شکل با توجه به نسخه‌بدل‌های مختلف یا شأن نزول آن بیان کرده‌اند تا شنونده آسانتر به مفهوم بیت دست یابد؛ چنانکه مجس در شرح بیتی (مجس: ۴۳، ر. ج: سلطانیه) این قاعده را رعایت میکنند. از این لحاظ شرح آرزو، مجک و سفیانی بر معنی کردن ابیات و شرح مجن بر معنی نمودن مفردات استوارند. هیچ کدام از این شروح در کار خود قصد اظهار فضل در صنایع ادبی نداشته بلکه فقط ظرایفی را بیان کرده‌اند که در رساندن معنی و مفهوم و تصاویر روشنتر و واضحتر ابیات نقش اساسی دارند. برای این منظور در صورت وجود ابهام در توضیحات خود با آوردن واژه «آی» و «یعنی» آن را رفع کرده‌اند؛ مثلاً در توضیح بیت «خیال نظر خالی از راه تو ...» سه بار واژه «یعنی» تکرار شده است (عم: ۹، ج: ۹). این روش رفع ابهام شاید به تأویل‌پذیری ذاتی شعر برمیگردد که شارحان را مجبور میکند معانی مختلف را با سلیقه فردی استنباط نمایند (عم: ۶۵، ج: ۶۵-مجک: ۸۲، ج: ۸۲)، اما هرگاه نمیتوانند ابهام ذهنی مخاطب را رفع و خود را قانع نمایند، با عبارت «در ظاهر این بیت خللی است...» (عم: ۱۷۵، ر) گفته‌های خود را توجیه میکنند یا عبارت «و الله اعلم» را بکار می‌برند (عم: ۹۲، ج: ۹۲-مجس: ۷۷، ر) (مجن: ۵۶، ج: ۵۶). البته این موارد نسخه مجن را شامل

نمیشود.

توضیحات در تمامی شروح بعد از نیمه، کوتاه‌تر بوده و به توضیح واژه‌ها یا معنی ساده بسنده می‌شود؛ بجز شرح اکرم محمد که در کل شرح یک‌دست عمل نموده است؛ چنانکه خان آرزو، سفیانی و مجک صد بیت اول را مفصل توضیح داده، معنای ابیات را تک‌تک مینویسند و هرچه به پایان نزدیک میشوند از تفصیل توضیحات کاسته می‌شود. یکی از نقاط ضعف این شروح آن است که همه ابیات و بعضی واژه‌های مشکل را توضیح نداده‌اند و در بیشتر توضیحاتشان نظر خود را دخیل داشته‌اند؛ مثلاً مؤلف نسخه مجک ابیاتی را که به نظر خود آسان است با ذکر عبارت «معنی بیت ظاهر» بدون معنی کردن رد میکند (مجک: ۱۶، چ). اساس کار وی بیشتر به معنی کل بیت است؛ مخصوصاً ابیاتی که دیگر شروح بدانها توجه نکرده‌اند؛ همچنانکه خود در مقدمه می‌گوید (مجک: ۵، ر)؛ مثلاً در بیتهایی از بین شروح خطی فقط او، معنای بخشودن (رحم کردن) (مجک: ۱۴۷، ر) را بیان و ابهام موجود را رفع کرده است. البته بنظر می‌آید مجک با برداشت، تلخیص، تصحیح و بازنویسی توضیحات آرزو از طریق حذف، اضافه و ساده کردن آن به معنای کل بیت رسیده؛ چنانکه در عبارت زیر بجای کلمه «قبول» در نسخه عم از کلمه «مقبولیت» استفاده کرده و نوشته عم را تصحیح کرده است: «اگر تو را خواهش گنج باشد دور نیست زیرا که مقبولیت/قبول تو منحصر بر گنج است» (مجک: ۱۴۶، ر) (عم: ۲/۹۴، ر).

مجک گاهی از ذکر معانی مختلف نسخه آرزو صرف‌نظر کرده (رک. مجک: ۱۸۴، چ و عم: ۱۲۰، ر) و در مواردی که آرزو معنی بیت را ننوشته با عنوان «حاصل آنکه» به معنی کل بیت پرداخته (مجک: ۱۳۹، ر) است؛ حتی بجای ذکر نام مآخذ گاهی از واژه مبهم «بعضی» استفاده کرده است (مجک: ۲۲۱، ر) (عم: ۱۴۵، ر)؛ اما با وجود این ایراد، توضیحات منظم، مختصر و روان ایشان بدلیل معانی روشن و زبان روان برای آموزش مبتدیان و حتی منتهمیان ادب فارسی می‌تواند مفیدتر باشد.

آرزو برخلاف مجک و مجن توضیحات شارحان قبلی مانند «خیرالشارحین» را نقد میکنند و در مواردی که آن توضیح مخالف فحوا و سیاق بیت یا نظر او باشد، در عین باریک‌بینی و شرح منتقدانه در عدم پذیرش قول مخالف جانب انصاف، ادب و تواضع را رعایت میکنند و با عبارتهایی نظیر «راقم گوید که بنای فاسد بر فاسد است» (عم: ۱۵۹، ر - جک: ۲۲۸، چ - عم: ۱۵۴، چ)، «عجب است...»، «ظاهراً از تصرفات عزیزان است» «من ادعی فعلیه السند» (عم: ۹، ۱۳، چ) و (مجک: ۲۶۵، چ - عم: ۲۰۴، ر) نوشته‌های دیگران را رد میکنند از جهتی با توجه به اینکه معنی شعر در بطن شاعر است آرزو با ذکر تکیه کلام «بر سخن‌شناس یا سخن فهم پوشیده نیست و...» اقلعایی بودن معنی اشعار را به اثبات میرساند (مجک: ۲۶۲، چ - عم: ۲۰۰، ر). او به جنبه‌های مختلف معنی و مفهوم بیت با توجه به نسخه‌بدلها نیز می‌پردازد. ابهام بیت را با استفاده از مفاهیم کنایی، چینش قافیه، نکات بلاغی، دستوری و... رفع میکنند (عم: ۸۷، چ). دیگر شروح با اینکه گاهی نسخه‌بدل را ذکر میکنند اما معنی و مفهوم را با توجه به نسخه اساس خود ارائه میدهند. سفیانی در معانی ابیات، گاه توضیحات اضافی و مالایلم آورده و ظاهراً در «جلوه‌گر ساختن لطایف بدیع از پرده اخفا» (مجلس: ۴، ر) بیشتر به بازنویسی و شاخ و برگ دادن پرداخته است. علت کوتاه‌نویسی نسخه مجن آوردن واژه آغازین «بیان» برای توضیح مفاهیم ابیات (مجن: ۵۰، چ) و کلمه آغازین بیت یا مصرع است اما نسخ دیگر کل بیت یا یک مصرع را آورده‌اند. البته بنظر می‌آید این به اختلاف سلیقه‌نساخ هم بستگی داشته باشد. اما اختلاف‌نظرهای شروح خطی ممکن است ناشی از عوامل زیر باشد:

در ساده یا مرکب بودن واژه‌ها و بالطبع در طرز خواندن؛ مثلاً «سفید بر» (عم: ۱۵، ر) (مجک: ۱۶، ر) (مجلس: ۱۲، چ). در نقش اجزای جمله مانند فاعل و مفعول که در نسخه عم بیشتر بدان پرداخته شده است (عم: ۱۷، چ).

در معانی حقیقی یا استعاری یا کنایی واژه‌ها مانند «لولوسم» (عم: ۱۷ چ) (مج: ۸ چ).

در نسخه‌بدلها که در شروح عم و مجس بیشتر دیده میشود.

نسخه‌بدلها: اکثر شروح مورد مطالعه به اختلاف نسخه‌ها با لفظ «در بعض نسخ» اشاره کرده و بنا به دریافت ادبی خود بدون ذکر دلیل و مرجع و مأخذ نسخه‌ها، حداقل یک و حداکثر سه نسخه‌بدل را بیان نموده و برتری قائل نشده‌اند؛ مثلاً در مصراع «ستون خرد مسند پشت او» نسخه عم و مجک گفته‌اند که در اکثر نسخ «ستون خردمند شد» و در بعضی «ستون شد خردمند از پشت او» واقع است و پیش مؤلف صحیح دوم است «عم: ۱۵ چ- مجک: ۱۶ چ». مجس هم این بیت را اساس قرار داده و گفته «در بعضی نسخه این مصرع بدین نمط است: ستون خردمند شد پشت او» (مج: ۱۳ ر- مجس: ۳۰ ح- ر- مجک: ۴۶ ر).

از شارحان شرفنامه آرزو نسخه‌بدل‌های بیشتری را بطور مفصل، عالمانه، محققانه و منتقدانه آورده و با ذکر دلیل بطور نظری یا از منابعی مانند خیرالشارحین تحلیل کرده و نسخه صحیح را انتخاب نموده است (عم: ۵۰ ر) (مج: ۲۲ ر - مجک: ۲۵ چ). نسخ عم و مجک علاوه بر نسخه‌شناسی، به مسئله تصحیح متون و تشخیص الحاقی بودن ابیات توجه نموده‌اند؛ مانند «پس ظاهر آن است که این دو بیت الحاقی باشد» (عم: ۲۱ چ- مجک: ۲۳ چ). همچنین این دو نسخه بعلت استفاده از منابع دست‌اول و اطلاعات وسیع، تصحیفها و تحریفها را متذکر شده‌اند که در طول تاریخ و با توجه به عدم دقت نسخه‌نویسان و در دوره‌های بعد بخاطر عدم مقابله با متون صحیح، به متون خطی و چاپی وارد شده است. مثلاً در بیان نسخه‌بدل «جعبه» به معنی ترکش نسخه‌بدل «چوبه» تصحیف دانسته شده است (عم: ۵۱ چ- مجک: ۶۰ چ- عم: ۸۱ ر).

بنا بر توضیحات شروح خطی شرفنامه، با وجود این اختلاف نظرهای اندک، بیشتر توضیحاتشان، مشترک یا بهم نزدیکند و بنظر می‌آید شارحان آثار همدیگر را مطالعه نموده‌اند چنانکه با مقایسه توضیحات مجک و عم، میتوان بعضی از ابهامات عم را برطرف کرد که ظاهراً بیشتر ناشی از تغییر و تحریف نساخ است. گاهی اشتباهاتی هم احساس میشود که شاید بعلت دوری از مرکز ادب فارسی و عدم دسترسی به منابع معتبر و نسخ اصیل فارسی بوده، که کار ایشان را بی‌ارزش نمیکند. گویا شارحان چند نسخه از شرفنامه را در دسترس داشته، گاهی به تحلیل این نسخه‌بدلها پرداخته‌اند اما شرح خود را بر اساس نسخه‌ای نهاده‌اند که با ذوق خویش یا با وزن، قافیه و آهنگ متناسب باشد. با این اوصاف نسخ شروح خطی میتواند منبع خوبی برای مصححان امروزی شرفنامه باشد.

روش استشهداد: شارحان گاه برای روشن ساختن توضیحات خود از آیات قرآنی، روایات و اشعار استفاده کرده‌اند که نشان از مطالعه و تتبع ایشان در آنهاست.

استشهداد قرآنی: در همه نسخ به آیات، بدون ذکر نام سوره و شماره آیه با عبارات «طبق مفهوم آیه شریف، تلمیح دارد به، لقوله» اشاره شده است. تعداد ابیاتی که در آن آیات قرآنی آمده در کل حدود سی بیت است که با درنظر گرفتن آیات مشترک، سهم نسخه مجن ۲ مورد، مجس ۲۸ مورد، مجک ۵ مورد و عم ۳ مورد است. شارحان شرفنامه در نسخ خطی با استفاده از توضیح آیات قرآن معانی بیت را روشن میکنند؛ مثلاً دنیا را فریبنده گفته. لقوله تعالی «ما الحیوه الدنیا الا متاع العرور» (مجس: ۴۷ چ؛ سلطانیه).

استشهداد به روایات، احادیث و اقوال: در نسخ عم و مجک (۷) در مجس (۱۷) و در مجن (۷) مورد درکل ۳۶ بیت شناسایی شد که روایات و احادیثی از مشایخ صوفیه و فلاسفه، حضرت محمد (ص) و حضرت علی (ع) به سه شکل استفاده کرده به شرح بیت پرداخته‌اند.

الف- معرفی راوی با القاب و ذکر لفظ عربی حدیث: «و کذا فی مدار الافاضل و افضل المحدثین مولانا علی فارسی

در شرح الشرح نخبه گوید: البغداد یجوز ...» (عم: ۲/۶۸ ر.).

ب- بدون معرفی راوی و ذکر لفظ عربی حدیث: در شرح بیت «گران‌مایه‌تر تاج آزادگان ...» خان آرزو نوشته؛ ... «أَنَا سَيِّدٌ وَوَلَدِ آدَمَ وَ لَا مُعْجَزَ» (عم: ۱۴ چ.).

پ- بدون ذکر لفظ عربی اشاره به مضمون: مثلاً در مصرع «...اگر پرده کج نیاری به هست» فقط به مضمون حدیث اشاره میکند. «حرف کج عبارت است از حرف بد و در حدیث شریف منع است از گفتن حرف بد در حق خود» (مجک: ۱۷۱ چ.).

استشهاد شعری: در شروح خطی شرفنامه به تناسب و مقتضای بیت از اشعار شاعران متقدم و همعصرانش بصورت مصراع یا بیت بهره برده شده است. این شواهد بیشتر از اشعار خود نظامی در خمسه و شاعرانی چون فردوسی (۷)، سعدی (۸)، سنایی (۲)، خاقانی (۴)، جامی (۱)، نظامی عروضی (۱)، امیرخسرو (۳)، صائب (۱)، حافظ (۱۷)، ملاناظم هروی (۱)، حکیم شرف‌الدین علی شقایب (۳)، ملاناصر علی شاعر، حکیم، عارف و نویسنده اصفهانی در قرن ۱۳ ه. ق. (۱)، بیدل دهلوی (۱)، فخری نیشابوری (۱)، کلیم کاشانی (۲)، نظیری (۱)، امیر خسرو دهلوی (۲)، خواجوی کرمانی (۱)، سوزنی سمرقندی (۲)، باقر کاشی (۱)، انوری (۲)، ملاعربی؟ (۱)، حکیم رازی (۱) و اثیرالدین اخصیکتی (۱) و غیره انتخاب شده است. فقط در یکی دو مورد نام شاعر ذکر نشده و بصورت «چنانکه بعضی گفته‌اند یا شاعری گفته» شاهد آورده‌اند. شارحان در استشهاد به اشعار حداکثر دو بیت آورده، دچار اطناب نشده‌اند اما گاه در توجیه و روشن کردن مفاهیم و مستند ساختن و اثبات قواعد عروض و قافیه بیش از دو بیت آورده‌اند (عم: ۲/۸۰ ر.).

بیشتر شواهد شعر به نسخه عم (۴۲ مورد) اختصاص دارد؛ بطوریکه گاه با معنی کردن لغتی، ابهام را از شعر شاعر دیگری هم برطرف میکند. در دیگر شروح بترتیب مجک (۳۰)، مجس (۱۸) و مجن (۵) مورد آمده است. این شواهد نشانگر آن است که شارحان با بیشتر شاعران مخصوصاً شاعران سبک هندی آشنا و مأنوس بوده‌اند. گفتنی است هیچ‌کدام از شروح خطی به ضرب‌المثلها برای شرح و روشن‌سازی مطلب استشهاد نکرده‌اند؛ جز آنکه برگرفته از متن ابیات است (مجس: ۹۰ چ) (عم: ۱۰۲ ر) (مجک: ۱۵۹ چ.).

روش ارجاع و استناد: شارحان برای مستند کردن نوشته‌های خود از منابع و مأخذ مختلف در متن و حاشیه استفاده کرده‌اند.

ارجاع در متن:

الف) ارجاع به نام کتاب بدون ذکر مؤلف که در نسخ عم و مجک؛ از جمله کتابهای کشف اللغه (عم: ۱۸ چ.)، سراج اللغه (عم: ۴۲ چ.)، مدارالافاضل (عم: ۴۵ ر- مجک: ۱۷ چ.)، مؤید (مجس: ۴۴ چ.) (مجک: ۱۵۶ چ.) (عم: ۱۰۰ ر.)، لطایف المعنوی (عم: ۵۳ چ.)، زوفانگویا و جهانگیری (عم: ۵۵ ر.)، تاج الاسامی (عم: ۲/۵۵ چ.)، ادات (مجس: ۵۹ چ.) حقایق الاشیا و تبختری (مجس: ۵۹ چ.).

ب) ارجاع به نام مؤلف فقط یک مورد در مجس دیده شد. حضرت مولوی شیخ محمد دهلوی فرموده‌اند (مجس: ۷۳ ر.).

پ) ارجاع به نام مؤلف و نام کتاب: شسع هارون متقی (مجس: ۳۸ ر.)، عبدالله هاتفی در تیمورنامه (عم: ۲/۶۷ چ.) (مجک: ۸۸ ر.) و علامه احراری در شرح مثنوی (عم: ۵۳ چ.).

ت) ارجاع به تألیفات خود که فقط در شرح آرزو دیده شد: در رساله فن معانی زبان فارسی بتفصیل نوشته‌ام (عم: ۱۰ ر- نیز: ۳۶ چ.).

با مقایسه توضیحات مجک و عم آشکار میشود اولین منبع اساسی مجک شرح آرزو بوده که آشکارا ارجاع میدهد (مجک: ۱۳چ.) و دومین مرجع آن، خیرالشارحین است که با ذکر «بعضی» و بدون هیچ عنوانی استفاده کرده است (مجک: ۴۴ر.) عم نیز از منابع زیادی استفاده کرده و نام آنها را ذکر نموده است.

ارجاع در حواشی: از نظر ارجاع در حواشی و درون‌متنی، نسخه مجس و عم مستندترند و در ارجاع مطالب با ذکر نام شارح اصل امانت‌داری کرده‌اند؛ مانند «علیشیر» «سلطانیه» (مجس: ۷۱چ.)، «اشسع» «خیرالله» و گاه «اشسع خیرالله» (مجس: ۱۸ر.ح). ظاهراً توضیحات حواشی را نساخ در حین رونوشت به اصل شرح، افزوده‌اند. از میان شروح خطی در شرح اکرم محمد (مجن) به منابع مورد استفاده اشاره نشده و در کل هر چهار شرح از این جهت، شروح خود را دچار کاستی نموده‌اند ولی بنظر میرسد روش ارجاع در عصر شارحان اینگونه بوده است. شارحان از مآخذی مانند ادات (مجس: ۵۹چ.) حقایق الاشیا و تبختری (مجس: ۵۹چ.) برای بیان معنی حقیقی واژه‌ها استفاده کرده‌اند و در شرح و توضیح اصطلاحات نجومی و مسائل تاریخی از منابعی مانند فرهنگ رشیدی (مجس: ۹۱چ.) منتخب معجم (مجس: ۹۱چ.) بهره برده‌اند.

نسب اشخاص را گاه مختصر در حد بیان نام پدر و پسر و گاه مفصل همراه با حوادث توضیح داده‌اند «مانند کیخسرو و کیقباد پادشاهان باستانی بودند و تواند که نصرت‌الدین از نسل کیقباد باشد» (عم: ۳۹ر.ح). ایشان درعین استفاده از مآخذ مختلف از آنها نیز تأثیر پذیرفته، بر اعتبار و استحکام شروح خود افزوده‌اند و شروح متأخر نیز از اطلاعات گوناگون شروح پیشین، مستقیم یا غیرمستقیم تأثیر پذیرفته‌اند؛ چنانکه با مقایسه اشتراکات حواشی عم با مرجع «محمد اکرم صاحب و ملا محمد و...» با توضیحات مجن علاوه بر اثبات این تأثیرپذیری، مؤلف ناشناس نسخه مجن نیز مشخص شد که اکرم محمد ملتانی است (عم: ۹۲چ) (عم: ۱۴ر) که به صورتهای (ملا. م) (ملا) و (ملا محمد اکرم صاحب) به رنگ قرمز ارجاع میدهد.

نتیجه‌گیری

این تحقیق با هدف بررسی روشهای شرح و تبیین ساختار و محتوای شروح خطی شرفنامه تلاشی است درجهت معرفی کار شارحانی که در آشنایی سرزمینهای دیگر با ادبیات فارسی و کمک به بقا، تداوم آن سهیم بوده‌اند. نتیجه اینکه شارحان با علم و آگاهی ادبی خود شاید مشتاقانه برای فهماندن شرفنامه پیش‌قدم شده، روش شروحي را برگزیده‌اند که قبل از ایشان در شبه‌قاره هند در قرون گذشته تألیف شده بود (رک. شادی آبادی). روشهایی تثبیت شده مانند توضیح مفردات، معانی و مفاهیم ابیات با استفاده از شواهد شعری، آوردن امثال، آیات و احادیث، آوردن نکاتی از حوزه‌های مختلف مانند فلسفه، تاریخ، نجوم، طب، ذکر معادلهای هندی و ترکی واژه‌های فارسی و...

تمامی شروح خطی مورد مطالعه با اندکی اختلاف در نسخه مجن روش، ساختار و محتوای یکسانی دارند. از نظر ساختار در مقدمه بعد از تحمیدیه‌ای کوتاه و کامل با آیه «بسم الله الرحمن الرحيم» مستقیماً وارد شرح و توضیح ابیات میشوند و در صورت نداشتن افتادگی با عبارت «این نسخه اتمام یافت» پایان می‌یابند. در عنوان‌بندی، نشانه‌گذاریها و علائم اختصاری تا حدودی مشترکند.

از نظر محتوا در شرح سطوح زبانی، ادبی و فکری هر بیت ابتدا به تلفظ و معنای واژه‌ها و سپس به معنا و مفهوم ابیات پرداخته و در شرح معنای ابیات به نسخه‌بدلها توجه نموده‌اند. برای تفهیم و روشن ساختن مطالب خود از شواهد قرآنی، روایات، احادیث، سخن عارفان و مشایخ و اشعار استفاده کرده و برای مستند کردن نوشته خود به

روشهای رایج آن زمان به نام کتاب، مؤلف، یا هر دو گاه با ذکر نام کامل در درون متن و با ذکر علامت اختصاری در حاشیه ارجاع داده و در جای جای شروح از دادن اطلاعات ادبی، زبانی، نجومی، طبی و... مضایقه نکرده‌اند. البته میزان کاربرد هریک از این موارد در نسخ متفاوت است؛ زیرا ظهور هریک از اینها به اشارات ابیات و به میزان آگاهی ذهنی شارح بستگی داشته است.

شارحان از نظر فکری، توضیحات را بر پایه استدلالات کلامی، اقناعی و ذوقی خود قرار داده‌اند تا مخاطب آن را بپذیرد. برای همین علاوه بر افکار نظامی، افکار و نظرات اخلاقی و حکمی و انتقادی خود را با عبارت «مؤلف گوید» بیان کرده‌اند.

با توجه به مطالب ذکر شده از جمله توضیحات کامل در سطوح مختلف، ارجاعات و منابع دقیق و گوناگون، شرح آرزو (عم)، شرح سفیانی (مجس)، شرح ناشناس (مجک) و شرح اکرم محمد (مجن) بترتیب اهمیت و ارزش پیدا میکنند. در این شروح کاستیها و خطاهای اندکی دیده میشود که هرگز کار ایشان را بی‌ارزش نمیکند. بلکه باوجود نشستن غبار تحریف، دگرگونی و کهنگی بر آنها همچنان تجارب و ایده‌های تازه‌ای را به محققان انتقال میدهد. به امید آنکه راه پژوهشهای دیگر بر شروح خطی شرفنامه و دیگر متون خطی با این تحقیق گشوده شود.

مشارکت نویسندگان

این مقاله از رساله دوره دکتری زبان و ادبیات فارسی مصوب در دانشکده ادبیات و زبانهای خارجی دانشگاه تبریز استخراج شده است. آقای دکتر ابراهیم اقبالی راهنمایی این رساله را برعهده داشته و طراح اصلی این مطالعه بوده‌اند. آقای اباصلت احمدی دیزج بعنوان پژوهشگر و نویسنده مسئول این رساله در گردآوری داده‌ها و تنظیم متن نهایی نقش داشته‌اند. آقای دکتر محمدرضا عابدی به عنوان مشاور نیز در تجزیه و تحلیل داده‌ها و راهنماییهای تخصصی این پژوهش نقش داشته‌اند. در نهایت تحلیل محتوای مقاله حاصل تلاش و مشارکت هر سه پژوهشگر بوده است.

تشکر و قدردانی

نویسندگان بر خود لازم میدانند مراتب تشکر خود را از مسئولان آموزشی و پژوهشی دانشکده ادبیات و زبانهای خارجی دانشگاه تبریز که نویسندگان را در انجام و ارتقاء کیفی این پژوهش یاری دادند، اعلام نمایند.

تعارض منافع

نویسندگان این مقاله گواهی مینمایند که این اثر در هیچ نشریه داخلی و خارجی به چاپ نرسیده و حاصل فعالیتهای پژوهشی تمامی نویسندگان است، و ایشان نسبت به انتشار آن آگاهی و رضایت دارند. این تحقیق طبق کلیه قوانین و مقررات اخلاقی اجرا شده و هیچ تخلف و تقلبی صورت نگرفته است. مسئولیت گزارش تعارض احتمالی منافع و حامیان مالی پژوهش به عهده نویسنده مسئول است، و ایشان مسئولیت کلیه موارد ذکر شده را بر عهده میگیرند.

REFERENCES

Akram Sahib, Mohammad. (13th century). Manuscript description Iskandernaméh. Tehran: Parliament Library. "Crazy".

- Alavi Moghaddam, Mahyar. (2010). Pathology of the structure of "description writing" in the field of literary understanding. *Literary Techniques*, 2 (2), Isfahan, pp. 63-80.
- Anonymous. (N.D). Manuscript description of Skandarnamhe. Tehran: Parliament Library. "Magic".
- Arezoo, Sirajuddin Ali Khan. (1293 AH). Manuscript of the description of Iskandarnamhe. Tehran: Library of the Islamic Consultative Assembly. "Uncle".
- Ataiee, Rasool. (2020). How to decode the signs of books and authors in manuscripts, *Knowledge and teachings of Quran and Hadith*. 3 (9), pp. 100-136.
- Farzad Abdul Hussein. (2009). About literary criticism. Fifth Edition, Tehran: Qatreh.
- Haghighat, Seyed Sadegh. (2003). On the margins of research methods in political science. *Daneshpajohan*, Vol. 1, pp. 33-42.
- Nasir al-Din Sufyani, Mohammad. (12th century). Manuscript of the description of Sharafnamhe. Tehran: Parliament Library. Magus.
- Noshadi, Mahmoud Reza et al. (2011). How to design a national identity in the fifth grade and third grade social education, *Curriculum research* 1 (1), pp. 139-167.
- Radfar, Abolghasem. (1992). Ganjavi Military Bibliography. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
- Servatiyan, Behrooz. (1989). Description and explanation of Ganjavi sharafnamhe. Mashhad: Toos.
- Shamisa, Sirus. (1995). Literary types. Third Edition, Tehran: Ferdows.
- Torabi, Seyed Mohammad. (1991). Hakim Nezami, the inventor of Saqinamhe. *Ashna*, 1 (2).

فهرست منابع فارسی

- آرزو، سراج‌الدین علی‌خان. نسخه خطی شرح اسکندرنامه. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی. «عم» (۱۲۹۳ هـ.ق).
- اکرم صاحب، محمد. نسخه خطی شرح اسکندرنامه. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی «مجن» (قرن ۱۳).
- ترابی، سید محمد (۱۳۷۰) حکیم نظامی مبتکر ساقینامه. آشنا، (۲) ۱.
- ثروتیان، بهروز (۱۳۶۸) شرح و توضیح شرفنامه نظامی گنجوی. مشهد: توس.
- حقیقت، سید صادق (۱۳۸۲). بر حاشیه روش تحقیق در علوم سیاسی. دانش‌پژوهان، ش ۱، صص ۳۳-۴۲.
- رادفر، ابوالقاسم. (۱۳۷۱) کتابشناسی نظامی گنجوی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- شمیسا، سیروس، (۱۳۷۴). انواع ادبی. چاپ سوم، تهران: فردوس.
- عطایی، رسول (۱۳۹۹) چگونگی رمزگشایی از نشانه‌های کتابها و نویسندگان در نسخه‌های خطی، دانشها و آموزه‌های قرآن و حدیث. (۹) ۳، صص ۱۰۰-۱۳۶.
- علوی مقدم، مهیار. (۱۳۸۹) آسیب‌شناسی ساختار «شرح‌نویسی» در حوزه فهم ادبی. فنون ادبی، (۲) ۲، صص

فرزاد عبدالحسین. (۱۳۸۸) درباره نقد ادبی. چاپ پنجم، تهران: قطره.
ناشناس. نسخه خطی شرح اسکندرنامه. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی. «مچک» (بی‌تا).
نصیرالدین سفیانی، محمد. نسخه خطی شرح شرفنامه. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی. «مجس»، (قرن
۱۲).

نوشادی، محمودرضا و همکاران (۱۳۹۰). چگونگی طرح هویت ملی در کتابهای تعلیمات اجتماعی پنجم دبستان
و سوم راهنمایی. پژوهشهای برنامه‌درسی (۱) ۱، صص ۱۳۹-۱۶۷.

معرفی نویسندگان

اباصلت احمدی دیزج: دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبانهای خارجی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.
(نویسنده مسئول: Email: abasatahmadi@yahoo.com)

ابراهیم اقبالی: دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبانهای خارجی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.
(Email: eghbaly@tabrizu.ac.ir)

محمدرضا عابدی: دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبانهای خارجی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.
(Email: abedi@tabrizu.ac.ir)

COPYRIGHTS

©2021 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited. no permission is required from the authors or the publishers.

Introducing the authors

Abasalat Ahmadi Dizaj: PhD student, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Tabriz, Tabriz, Iran.

(Email: abasatahmadi@yahoo.com : Responsible author)

Ebrahim Eghbali: Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Tabriz, Tabriz, Iran.

(Email: eghbaly@tabrizu.ac.ir)

Mohammad Reza Abedi: Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, University of Tabriz, Tabriz, Iran.

(Email: abedi@tabrizu.ac.ir)